

MA Marina Andrijašević

Pregledni naučni rad

Istraživač-saradnik

Scientific paper

Filozofski fakultet, Beograd

DOI: 10.5281/zenodo.3773307

marinchex@live.com

## Ciceronova žena Terencija kao *mater familias*<sup>1</sup>

*Apstrakt:* U ovom radu bavićemo se položajem rimskih žena u doba pozne Republike, i to na primeru Ciceronove žene Terencije, prave rimske matrone. O ženama i o njihovom svakodnevnom životu i poslovima veoma malo se zna. Pošto nemamo „ženske“ izvore o načinu života robinja, sluškinja, devojaka, gospođa i baka, moramo se okrenuti muškim autorima. Kao osnovu za naše istraživanje uzeli smo pisma Marka Tulija Cicerona, a u fokus smo stavili lik njegove žene Terencije. Kako ta prepiska nije bila namenjena objavljivanju, može se smatrati validnim izvorom za istraživanje ove teme.

*Ključne reči:* Terencija, Ciceron, Rimljanke, rimski brak.

### Robinje i matrone

O životu žena u antici malo se zna. U koštac sa ovom temom upustili su se mnogi istraživači od kojih pominjemo Suzan Tregijari (Susan Treggiari), Suzan Dikson<sup>2</sup> (Suzanne Dixon), Lesli Šumku (Leslie Shumka), Elizabet Roson (Elizabeth Rawson), Džona Balsdona (John Balsdon), Alfreda Britana<sup>3</sup> (Alfred Brittain) i druge.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Rad je urađen u okviru projekta 179064: *Istorija srpske filozofije*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

<sup>2</sup> Suzanne Dixon, *The Roman Family* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1992); Suzanne Dixon, *The Roman Mother*, (London and New York: Routledge, 1990).

<sup>3</sup> Alfred Brittain, *Roman Women*, (Virginia: Library of Alexandria, 1989).

<sup>4</sup> Elaine Fantham, Helene Peet Foley, Natalie Boymel Kampen, Sarah B. Pomeroy and H. A. Shapiro, *Women in the Classical world: Image and Text*, (Oxford: Oxford University Press, 1994); Augusto Fraschetti, *Roman Women*, (Chicago: The University of Chicago Press, 2001); Emily A. Hemelrijk, *Matrona docta – Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, (London and New York: Routledge, 1999).

Svi oni doprineli su da se razjasni položaj žene u rimskom društvu kao i da se upotpuni istraživanje šarenolikog mozaika svakodnevice u Rimu.

Kako Adkok navodi, prvobitna rimska zajednica je rasla uz susednu kulturu koja je ženu cenila izuzetno visoko. Naime, rana etrurska nadgrobna umetnost svedoči o tome: nadgrobne predstave u Kampaniji pokazuju doterane, dostojanstvene i ponosne žene.<sup>5</sup> Kod Rimljana je vladao patrijarhat. Muškarac je bio otac porodice – *pater familias* koji je imao vlast – *patria potestas* nad svojom ženom i decom. On je gospodar „života i smrti“ (*ius vitae ac necis*) svih ukućana u domaćinstvu. Kad se dete rodi, običaj je da ga otac podigne sa zemlje u znak priznavanja i prihvatanja. Dešavalo se, ne tako često i pretežno u siromašnim seoskim porodicama, da se dete, naročito žensko, ostavi izloženo dok ne umre. Otac je mogao da proda, progna, venča ili naredi razvod svom sinu ili ćerki. Žena je ulaskom u brak postajala *mater familias*. Uobičajeno doba za sklapanje braka bilo je između dvanaeste i četrnaeste godine, dok je za muškarca iz viših slojeva bilo preporučljivo da oformi porodicu pre kandidovanja za kvesturu.<sup>6</sup>

Za razliku od Grkinja koje nisu imale pravo nasleđivanja i koje su u kući imale svoj zaseban prostor (*γυναικεῖον*) odvojen od muških prostorija (*ἀνδρῶν*), Rimljanke su gospodarile čitavom kućom koliko i muškarci. Žena bi trebalo da bude posvećena porodici, da sedi kod kuće (*domiseda*), da prede vunu (*lanifica*), što je simbolizovalo njenu čestitost. To je imalo veliki značaj za čitavo domaćinstvo jer bi od materijala koji se dobija iz domaće, kućne proizvodnje, pravila tkaninu za odeću svoje porodice. Kao znak njene čednosti i marljivosti, u atrijumu bi neretko bio postavljen razboj. Vodila je računa o kućnim poslovima i finansijama,<sup>7</sup> nadzirala je poslugu i izdavala im naređenja. U njenoj nadležnosti bilo je obeležavanje verskih praznika i te obrede je lično obavljala. Nije se očekivalo da kuva (to je bilo muško zaduženje) ili čisti.<sup>8</sup> Ukoliko izlazi van kuće, to treba da čini u pratnji svojih slugu, skromno ali elegantno odevena.<sup>9</sup>

---

<sup>5</sup> Frank Ezra Adcock, "Women In Roman Life And Letters," *Greece & Rome* 14 (1945): 1.

<sup>6</sup> Susan Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, (London and New York: Routledge, 2007) 27; fn. 44.

<sup>7</sup> Helvija, Ciceronova majka, zapečaćivala je prazne boce vina kako bi proveravala da li ih neko neovlašćeno otvara: *Cic. Fam.* 16.26.

<sup>8</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 33.

<sup>9</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 16

Kod Katona Starijeg u delu *De agricultura* nalazimo savete kako upravnik imanja (*vilicus*) treba da vodi poslove kada je vlasnik odsutan i koja su zaduženja njegove žene (*vilica*):

*Vilicae quae sunt officia curato faciat; si eam tibi dederit dominus uxorem, esto contentus; ea te metuat facito; ne nimium luxuriosa siet; vicinas aliasque mulieres quam minimum utatur neve domum neve ad sese recipiat; ad coenam ne quo eat neve ambulatrix siet; rem divinam ni faciat neve mandet qui pro ea faciat iniussu domini aut dominae: scito dominum pro tota familia rem divinam facere. Munda siet: villam conversam mundeque habeat; focum purum circumversum cotidie, priusquam cubitum eat, habeat. Kal., Idibus, Nonis, festus dies cum erit, coronam in focum indat, per eosdemque dies lari familiari pro copia supplicet. Cibum tibi et familiae curet uti coctum habeat. Gallinas multas et ova uti habeat.*<sup>10</sup>

*Pobrini se da upravnica imanja izvršava svoja zaduženja; ako ju ti je gospodar dao za ženu, budi zadovoljan; učini da te se ona plaši; neka ne bude previše rasipna; neka se što manje druži sa susedkama i drugim ženama i neka ih ne prima u kuću ili kod sebe; neka ne prisustvuje večeri i neka ne bude zaludna; neka ne obavlja božansku službu i ne zapoveda da to neko čini umesto nje bez zapovesti gospodara ili gospodarice: znaj da gospodar obavlja božansku službu za čitavu porodicu. Neka bude uredna: kuća neka joj bude pometena i uredna; ognjište neka čisti i briše svakog dana pre nego što ode da spava. Na Kalende, Ide, None, i kada je praznik, neka položi venac na ognjište i neka u te dane prinese darove kućnim bogovima spram mogućnosti. Neka sprema hranu tebi i ukućanima. Neka ima mnogo kokošaka i jaja.*<sup>11</sup>

---

<sup>10</sup> Cato Agr. 143.

<sup>11</sup> Prevod autora rada.

Epitafi, čiji broj raste posle pada Republike, takođe svedoče koje je osobine jedna gospođa trebalo da poseduje. Evo jednog nadgrobnog natpisa iz Rima:

*Hospes, quod deico paullum est, asta ac pellege.  
Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrae feminae.  
Nomen parentes nominarunt Claudiam.  
Suom mareitum corde deilexit souo.  
Gnatos duos creavit. Horum alterum  
in terra linquit, alium sub terra locat.  
Sermone levido, tum autem incessu commodo.  
Domum servavit. Lanam fecit. Dixi. Abei.<sup>12</sup>*

*Stani, stranče i pročitaj: kratak biće govor moj.  
U grdnome grobu ovom krasna žena počiva:  
Klaudija da se zove roditelji daše joj.  
Svom je mužu dobra bila, srcem ga je ljubila.  
Dva deteta rodila je – oba sina, te od njih  
jedan hodi još po zemlji, drugi je pod zemljom mlad.  
Reči su joj bile ljupke i odmeren korak tih,  
dom je mela, vunu prela. Rekoh svoje. Idi sad.<sup>13</sup>*

Način imenovanja muškaraca i žena u Rimu menjao se od najranijih vremena do propasti Carstva. Uobičajeno je bilo da rimski građanin ima tri imena: lično ime (*praenomen*)<sup>14</sup>, ime roda (*nomen gentile*) i nadimak (*cognomen*). U doba rane Republike i žene su imale *praenomen*, međutim, budući da se nasleđivalo ime roda, lična imena su izgubila na značaju – ženska su nestala, a i broj muških se vremenom smanjivao. Kako Tregijari konstatuje, rimski način davanja imena otežao je sam proces tačne

---

<sup>12</sup> CLE 52.

<sup>13</sup> *Ἐπιτύμβια - antička nadgrobna poezija*, prir. Vojin Nedeljković (Beograd: Evropski pokret, 1994), 11.

<sup>14</sup> U doba rane Republike postojalo je tridesetak ličnih imena, da bi se taj broj do kraja prvog veka pre n. e. vremenom smanjivao. U gramatici latinskog jezika (Gortan-Gorski-Pauš) pobrojano je svega 18 ličnih imena: Aulus, Appius, Gaius, Gnaeus, Decimus, Kaeso, Lucius, Marcus, Manius, Mamercus, Numerius, Publius, Quintus, Sextus, Servius, Spurius, Titus, Tiberius.

identifikacije žena, jer se svaka zvala po rodu iz kog potiče: *Terentia*, *Tullia*, *Pomponia*, *Clodia*. One nisu nosile i sam nadimak roda, a među prvima koje su imale nadimak bile su žene iz gensa *Caecilia Metella* (*Dalmatica*, *Balearica*, *Calva*); uobičajeno je bilo da se žena imenuje pominjanjem oca ili muža: *Terentia Ciceronis* (Terencija, Ciceronova žena), *Tullia Ciceronis* (Tulija, Ciceronova ćerka).<sup>15</sup>

### Terencijino poreklo

O Terencijinoj porodici malo se zna. Tregijari navodi nekoliko pouzdanih činjenica.<sup>16</sup> Poticala je iz roda Terencija, ali *cognomen* Terencijinog oca nije poznat ili ga pak nije ni imao. U službenim dokumentima ovaj rod se pominje još od rata sa Hanibalom, a najpoznatiji je senatorski ogranak Terencija Varona, među kojima je najistaknutiji bio enciklopedista, polihistor i pretor Marko Terencije Varon. Budući Ciceronov prijatelj, pretpostavlja se da je on bio spona između Cicerona i njegove prve žene. Ne zna se ko je bila Terencijina majka, ali pretpostavka je da se dva puta udavala jer se Terencijina polusestra, koja je bila Vestalka, zvala Fabija. Za vreme Ciceronovog progonstva 58. godine,<sup>17</sup> Terencija je kod Vestalki potražila utočište i zaštitu.

### *Uxor iusta et mater familias*

U poređenju sa prosekom godina Rimljanki za udaju, Terencija je kasno stupila u brak, sa osamnaest godina.<sup>18</sup> Koliko je poznato, brak je sklopljen *sine manu*, što je značilo da ona sa sobom donosi u brak dve vrste imovine: miraz kojim je upravljao muž dok je trajao brak i svoju privatnu imovinu koju je zadržala.<sup>19</sup> Pošto je Ciceron i dalje bio *filius familias*, taj miraz mogao je otići u ruke njegovog oca koji je po zakonu imao pravnu kontrolu nad Terencijinim mirazom. Međutim, mladići iz viših slojeva ipak su imali značajnu nezavisnost pa su oni raspolagali ženinim mirazom.<sup>20</sup> Sa druge strane, Terencija je upravljala svim onim što joj je ostavio otac, koji je najverovatnije rano preminuo, a uloga staratelja više nije bila tako jaka. U

<sup>15</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 14.

<sup>16</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 30.

<sup>17</sup> Ako nije drugačije navedeno, sve godine u ovom radu odnose se na godine pre nove ere.

<sup>18</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 31.

<sup>19</sup> Andrea Luetić, „Terencija: Portret Ciceronove supruge – rimske matrone“, *Latina & Graeca* 22 (2012): 88.

<sup>20</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 32.

svom vlasništvu je imala imanja sa šumom i pašnjacima, zemlju za izdavanje, građevinsko zemljište, zgrade na Argiletu i na Aventinu.<sup>21</sup> Kako Plutarh piše, Terencija je Ciceronu u miraz donela veliku svotu novca od 100 000 denarija, što je 400 000 sestercija.<sup>22</sup> Ova suma mu je najverovatnije i omogućila ulazak u politiku, jer je njom mogao obezbediti sebi mesto u Senatu i senatorskom staležu.<sup>23</sup> Miraz je bio veoma bitan za svakog mladoženju, a kod Cicerona čak i odlučujući faktor za njegovo napredovanje u ranoj karijeri. Iz pisama Atiku vidimo da i Ciceron i njegov brat Kvint ozbiljno pristupaju traženju životnih saputnica za svoje sinove od čijih miraza bi se oni mogli izdržavati.<sup>24</sup> Terencija je sa sobom dovela i svog oslobođenika Filotima koji je u kući Tulija Cicerona bio na mestu upravnika i nadzornika nad finansijama (*dispensator*).<sup>25</sup>

Ženidba je uticala na društveni život muškarca. Žena je bila domaćica na okupljanjima koja je on organizovao i pozivala bi žene njegovih prijatelja. Takođe, pratila bi muža kada bi uzvraćao posete. Terencija je verovatno posećivala prijateljice, prisustvovala verskim obredima i igrama, kretala se po Rimu (u pratnji slugu i robinja), održavala kontakt sa svojom porodicom i možda je bez muža odlazila na seoska imanja.<sup>26</sup> Kako Plutarh navodi, Terencija je imala udela u Ciceronovom političkom životu. Pisac prepričava događaj koji se odigrao 63. godine, kada se Ciceron premišljao kako da postupi sa Katilinim zaverenicima: „Dok je Ciceron tako razmišljao, ženama koje su prinosile žrtvu pojavi se znamenje. Na žrtveniku, kad se već činilo da se ogranj ugasio, iznenada iz pepela i sagorelih kora bukne jak i sjajan plamen. Žene pobledeše od straha, a vestalke Ciceronovu ženu Terenciju pozovu da brzo pohita svome mužu i da mu javi da radi dobra otadžbine čini ono što je naumio, jer mu boginja daje veliku svetlost za spasenje i slavu. Terencija mu to javi i stane ga podsticati na oštar postupak protiv zaverenika, jer i ona nije bila blaga ni bojažljiva nego častoljubiva žena, te je, kao što kaže sam Ciceron, više učestvovala u njegovim državnim brigama nego što je dopuštala da on

---

<sup>21</sup> Cic. *Att.* 2.4; 2.15; 14.1.

<sup>22</sup> Plut. *Cic.* 8.3.

<sup>23</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 32.

<sup>24</sup> Cic. *Att.* 15.29; 16.1.

<sup>25</sup> Andrew Garland "Cicero's Familia Urbana," *Greece & Rome* 39 (1992): 163.

<sup>26</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 36.

učestvuje u njenim domaćim.“<sup>27</sup> Oko 75. godine rodila im se ćerka Tulija, a desetak godina kasnije sin Marko. Ciceron je smatrao da su deca nešto najlepše što je priroda dala čoveku - *Quid dulcius hominum generi ab natura datum est quam sui cuique liberi?*<sup>28</sup>

Takođe je voleo miran porodičan život. U jednom pismu Atiku kaže: „*Toliko sam usamljen da nešto malo rasonode i oduška nalazim samo u društvu žene, ćerkice i mog slatkog Marka*“.<sup>29</sup>

### **Ciceronova pisma kao izvor**

Dvadeset četiri pisma u četrnaestoj knjizi zbirke *Epistulae ad familiares* upućena su Terenciji u vremenskom rasponu od deset godina. Ona pokrivaju period od 58. godine, kada je Ciceron morao da napusti Rim i ode u progonstvo zbog zakona koji je predložio o pogubljenju Katilinih pristalica, do 47. godine, kada se Ciceron i Terencija razvode. Iz te poslednje godine sačuvano je deset pisama. Uglavnom su pisana u Brundiziju, gde se Ciceron nastanio posle boravka u Pompejevom taboru i poraza kod Farsala, a prva četiri, i to najduža pisma, su iz sedamnaestomesečnog egzila koji je proveo u Dirahijumu i Tesaloniki. Progonstvo, prokonzulat u Kilikiji i građanski rat između Cezara i Pompeja su periodi Ciceronove i Terencijine duže razdvojenosti. Nijedno Terencijino pismo nije sačuvano, a znamo da mu je često pisala, jer su mnoga njegova pisma odgovori njoj. Slažemo se sa zaključkom Džo-Meri Klasen da je prepiska supružnika od svega dvadeset i četiri pisma mala. Jedna od mogućih pretpostavki jeste da su muž i žena bili retko odvojeni i da su to sva pisma koja joj je napisao, a da su njena izgubljena. Klasen se ne slaže sa tom pretpostavkom pa konstatuje da je zasigurno mnogo pisama izgubljeno, možda izostavljeno, bilo zato što su smatrana irelevantnim, ili, manje verovatno, suviše ličnim.<sup>30</sup> Bilo kako bilo, iz sačuvanih pisama saznajemo da je Ciceronu porodica u trenucima odsustva od kuće veoma nedostajala. Pisma iz progonstva su puna topline, nežnosti i brige za najmilije, ali i samoprekora zbog novonastale situacije jer je borba protiv Katiline dovela u opasnost čitavu porodicu.

<sup>27</sup> Plut. *Cic.* 20.1–3.

<sup>28</sup> Cic. *Red. Quir.* 2.

<sup>29</sup> Cic. *Att.* 1.18.1, prevod Noel Putnik.

<sup>30</sup> Jo-Marie Claassen, “Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia,” *Phoenix* 50 (1996): 215.

U rimskom društvu bila je sramota biti žena prognanika i Terencija je sigurno trpela oštre uvrede. Tulija i ona su tih meseci nosile crninu i puštale svoju kosu u znak protesta zbog Ciceronovog progonstva i tako ožalošćene posećivale su druge kuće kako bi sa istomišljenicima osmislile njegov povratak. Pošto je Ciceron gubio građansko pravo, ne i slobodu, Terencija nije više bila njegova zakonita žena (*uxor iusta*). Naravno, to nije uticalo na njihov odnos i ona je nastavila da se ponaša kao njegova supruga agitujući sa Kvintom, Atikom i drugim Ciceronovim prijateljima da se što pre promeni situacija i da se Ciceron vrati u Rim. Vile na Palatinu, u Tuskulumu, i u Formijama bile su opljačkane i spaljene, a ostala imovina oglašena je za prodaju. Muž je Terenciji poverio brigu oko nove kuće, poseda, ovlastio je da upravlja приходima i rashodima i izdržavanjem robova.<sup>31</sup>

Što se tiče pisama upućenih Atiku, Terencijino ime se često sreće, preciznije javlja se četrdeset četiri puta u četrdeset pisama.<sup>32</sup> Prvi put je to bilo kada im se rodio sin Marko, pa je Ciceron javio da je Terencija dobro (*Terentia salva*).<sup>33</sup> Prema istraživanju Klasen, tačno polovina pisama ima u potpunosti pozitivan ton što se pominjanja Terencije tiče: u mnogim pismima on prenosi Atiku Terencijine srdačne pozdrave.<sup>34</sup> Sudeći prema prva četiri pisma, Terencija i Ciceron su bili emotivno veoma bliski tokom njegovog progonstva. Klasen ova pisma naziva „ljubavnim“ pismima; ona su adresirana na celu porodicu, a upućena su zapravo samo Terenciji. Ciceron ne propušta priliku da joj zahvali na svemu što radi i trpi zbog njega, divi se njenoj hrabrosti i istrajnosti. Pisma dočekuje i piše u suzama. Svu krivicu za ono što se dešava prebacuje na sebe i žali zbog nesreće kroz koju prolaze svi njegovi ukućani. Izdvojićemo najemotivnije delove tih pisama:

*Mnogi mi pišu, a svi pričaju da su tvoja hrabrost i čvrstina neverovatni i da si neumorna i duhom i telom. Jadan li sam ja! Da baš ti, tako čestita, pouzdana, poštena i plemenita, upadneš zbog mene u ovoliki jad i da našu Tulijicu, kojoj je otac bio takva radost, zadesi zbog njega tolika nesreća. ... Ako budem dočekaao taj dan i nađem se u vašem zagrljaju, i ako budem ponovo zadobio i vas i sebe samog, smatraću da*

<sup>31</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 59.

<sup>32</sup> Claassen, "Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia," 216.

<sup>33</sup> Cic. *Att.* 1.2.1.

<sup>34</sup> Claassen, "Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia," 216.



*sam ubrao dovoljno veliki plod svoje i vaše vernosti. ... Ne mogu dalje da pišem (toliko me guše suze), a i ne želim da i tebe rasplačem.*<sup>35</sup>

*Tebi i našoj Tulijici ne mogu da pišem a da me ne guši plač. Vidim da ste jako nesrećne, a oduvek sam želeo da budete najsrećnije. Trebalo je da vam obezbedim sreću, u čemu bih i uspeo da nisam bio toliko bojažljivo. ... Vidim da ti u svakom pogledu postupaš hrabro i sa puno ljubavi, i to me ne čudi, ali žalosti me što moju nesreću ublažavaš na račun svoje. ... Ti, moje sunce, moja ljubav, od koje su svi uvek tražili pomoć, da se ti, Terencijo moja, sada tako mučiš i ležiš uplakana i ponižena. I to mojom krivicom, mene koji sam spasao ostale da bih sebe upropastio! ... Pred očima si mi i danju i noću. Vidim da je sav teret na tebi i bojim se da nećeš izdržati. Ali, i vidim da je sve u tvojim rukama. Zato da bismo postigli ono čemu se nadaš i na čemu radiš, čuvaj zdravlje.*<sup>36</sup>

*Primio sam od Aristokrita tri pisma koja sam skoro uništio suzama. Skrhan sam tugom, Terencijo moja, a moja sopstvena nesreća manje me muči nego tvoja i naše dece. Mada si toliko nesrećna, ja sam još više, jer muka nam je zajednička, a krivica samo moja. ... Stid me je, dakle, što nisam svojoj divnoj ženi i najdražoj deci obezbedio sigurnost svojom hrabrošću i trudom. I danju i noću pred očima mi je vaš jad i žalost, kao i slabost tvoga zdravlja. ... Neka bogovi daju da doživim da uživam u društvu sa tobom, našom decom... ... Čuvaj se i znaj da si mi uvek bila i ostala draža od svega na svetu. Zdravo, Terencijo moja, čini mi se kao da te vidim i zato me guše suze.*<sup>37</sup>

*Pišem vam ređe nego što bih mogao, ne bez razloga: meni je, doduše, svaki trenutak života nesrećan, ali kad god vam pišem ili čitam vaša pisma, toliko me guše suze, da ne mogu to da izdržim. Što se tiče ostalog, budi hrabra, Terencijo moja, i dostojanstvena koliko možeš. Nekada smo živeli; nekada smo bili sretni; upropastila nas je ne naša*

<sup>35</sup> Cic. Fam. 14.1. Svi ekscerpti pisama iz zbirke *Ad familiares* citirani u ovom radu prevod su Vesne Vasić.

<sup>36</sup> Cic. Fam. 14.2.

<sup>37</sup> Cic. Fam. 14.3.

*pokvarenost, nego poštenje. ... Čuvaj zdravlje koliko možeš i zapamti da me više pogađa tvoja nego sopstvena nesreća. Terencijo, moja najvernija i najbolja žena, kćerčice moja najdraža i ti Cicerone, jedina moja nado, budite mi pozdravljeni.<sup>38</sup>*

Iz ovih pisama možemo zaključiti da je Terencija Ciceronu bila veliki oslonac tokom progonstva kako u emotivnom,<sup>39</sup> tako i u organizacionom i finansijskom smislu; na njoj je da donosi određene odluke, ali i da ih sprovodi u delo. Ona je njegov posrednik i poverenik i vidimo da neke korake preduzima samostalno:

*Sa robovima ćemo postupati onako kako kažeš da prijatelji misle. ...Pišeš mi, draga moja Terencijo, da nameravaš da prodaš imanje, ali, tako ti boga (jadan ja!), šta će iz toga ispasti?<sup>40</sup>*

*Što se tiče naše kuće o kojoj pišeš, odnosno onoga što je od nje ostalo, nikada se neću osećati potpuno oporavljenim dok ona ne bude ponovo podignuta. Ali to nije u našim rukama. Brine me što ćeš i ti, jadna i opljačkana, dati deo, ma koliki trošak da bude. Ako se moje nedaće završe, sve ćemo srediti, ali ako nas bude pratila ista sudbina, da li ćeš, nesrećnice, dati i ono malo što ti je ostalo? Preklinjem te, dušo moja, što se troška tiče, pusti da se pobrinu oni koji to mogu, samo ako žele, i tako ti boga, ne upropašćuj svoje zdravlje.<sup>41</sup>*

*Što se tiče tvoje brige da li sam bezbedan, to uopšte ne predstavlja problem, jer moji neprijatelji čak i žele da nastavim da živim, i to ovako jadno. Postupiću ipak onako kako savetuješ. Zahvalio sam prijateljima kojima si želela da zahvalim.<sup>42</sup>*

*Jedino znaj, budeš li uz mene, neću se osećati potpuno izgubljenim. A šta će biti sa mojom Tulijicom? Na tebi je da razmišljaš, ja nemam šta da kažem.<sup>43</sup>*

---

<sup>38</sup> Cic. Fam. 14.4.

<sup>39</sup> Terencija ga je često tešila da je teška situacija u kojoj su se našli delo sudbine (Cic. Fam.14.1.): *Da smatram da je to, kako ti kažeš, delo sudbine, podnosio bih lakše; ali sve se desilo mojom krivicom, jer sam mislio da me vole oni koji su me mrzeli, a nisam išao sa onima koji su to tražili.*

<sup>40</sup> Cic. Fam. 14.1.

<sup>41</sup> Cic. Fam. 14.2.

<sup>42</sup> Cic. Fam. 14.3.

<sup>43</sup> Cic. Fam. 14.4.

*Uostalom, sama ćeš zaključiti kako stoje stvari i izabraćeš najmanje nesrećno rešenje u celoj ovoj nesrećnoj situaciji.<sup>44</sup>*

*Na vama je, a ne samo na meni, da odlučite šta valja činiti.<sup>45</sup>*

Ono što o Terenciji možemo saznati iz ostalih Ciceronovih pisama jeste da je ona brižna, hrabra i voljena supruga i majka:

*Dobio sam sva tvoja pisma i sva su napisana najdetaljnije, zbog čega sam ti veoma zahvalan...<sup>46</sup>*

*Oslobodio sam se svih briga i nemira zbog kojih ste se toliko sekirale i ti (što mi posebno teško pada) i Tulijica, koja mi je draža od života...*

*Bodrio bih vas da budete hrabrije ali znam da to i jeste, čak i više od bilo kog muškarca...Naš prelepi Ciceron pozdravlja te hiljadu puta. I ja te puno, puno pozdravljam.<sup>47</sup>*

*Tulije pozdravlja svoje najveće blago, Terenciju i Tulijicu, a Ciceron najbolju majku i najdražu sestru. ... A vas dve, moje najdraže ljubavi, pišite mi što češće, kako ste i šta se radi u Rimu...<sup>48</sup>*

Saznajemo i da je Terencija bila krhkog zdravlja jer je Ciceron nebrojeno puta opominje da se čuva, nezavisno od ustaljenog pozdrava na početku i kraju pisma:

*O, kako sam nesrećan i jadan! Zar da tražim da dođeš sada kada si bolesna i iscrpljena i duhom i telom?<sup>49</sup>*

*Voleo bih da nam kreneš u susret što više možeš, koliko ti to zdravlje dopušta.<sup>50</sup>*

*Najvažnije je da čuvaš zdravlje; ako ti odgovara, koristi vile koje su najudaljenije od grada.<sup>51</sup>*

---

<sup>44</sup> Cic. Fam. 14.13.

<sup>45</sup> Cic. Fam. 14.14.

<sup>46</sup> Cic. Fam. 14.5.

<sup>47</sup> Cic. Fam. 14.7.

<sup>48</sup> Cic. Fam. 14.14.

<sup>49</sup> Cic. Fam. 14.4.

<sup>50</sup> Cic. Fam. 14.5.

<sup>51</sup> Cic. Fam. 14.7.

*Molim te da ozbiljno povedeš računa o svom zdravlju. Pročitao sam, a i čuo, da si iznenada dobila groznicu.*<sup>52</sup>

Atiku je jednom prilikom pisao da Terencija ima strašne bolove u zglobovima.<sup>53</sup> Nije sigurno da li se radilo o nekoj reumatskoj bolesti, jer je Terencija tada imala svega trideset šest godina. Uprkos tome, izvori kažu da je doživela duboku starost - umrla je sa 103 godine.<sup>54</sup>

Kao zaključak, na osnovu ovih ekscerpata pojedinih pisama možemo pobrojati Terencijine osobine koje joj je Ciceron pripisivao, i nema razloga da u njih sumnjamo. Terencija je hrabra, sposobna, požrtvovana, posvećena i iznad svega čestita žena. Pomagala je svom mužu da se vrati iz progonstva i tokom tog perioda brinula o deci i imovini. Pitanje koje neminovno sledi jeste zašto je pak došlo do razvoda dvoje naočigled složnih supružnika, kako se iz ovih pisama čitaocu čini.

### **Razvod posle trideset godina zajedničkog života**

Na Pompejevo insistiranje, Senat je preinačio Klodijevu odluku i Ciceron se posle sedamnaest meseci egzila vratio u Rim 4. septembra 57. godine uz trijumfalan doček.<sup>55</sup> Odmah je nastavio političku i govorničku karijeru dvema besedama: *Post reditum in Senatu*, *Post reditum ad Quirites*. Nakon pet godina mirnijeg zajedničkog života, Ciceron i Terencija se ponovo razdvajaju 52. godine kada on odlazi kao prokonzul na jednogodišnju službu u Kilikiji. Imamo jedno sačuvano pismo poslato iz Atine, kojim Ciceron najavljuje svoj skori dolazak u Rim. Vidimo da se supružnici željno iščekuju. Uprkos slabom zdravlju, Terencija kreće u susret svom mužu.<sup>56</sup> Po samom Ciceronovom povratku, usledio je građanski rat između Pompeja i Cezara. Ciceron 48. i 47. godinu provodi u Brundiziju i te dve godine su pokrivenе pismima. Ona su znatno kraća i konciznija nego ranije, sa konkretnim zahtevima i informacijama upućenim Terenciji. Izostali su topli pozdravi i nežne reči,<sup>57</sup> kojima su

---

<sup>52</sup> Cic. *Fam.* 14.8.

<sup>53</sup> Cic. *Att.* 1.5.8.

<sup>54</sup> Plin. *Nat. Hist.* 6.48.

<sup>55</sup> Dragana Dimitrijević, „Respublica, to sam ja: Ciceron, *Post reditum in Senatu*,“ *Lucida intervalla* 26 (2002): 5.

<sup>56</sup> Cic. *Fam.* 14.5.

<sup>57</sup> Cic. *Fam.* 14.1–4: *mea vita* (živote moj); *meum desiderium* (željo moja); *mea lux* (sunce moje); *mea Terentia* (Terencijo moja); *fidissima atque optima uxor* (najvernija i najbolja žena); cf. Monika Kunštek, *Značajke Ciceronovog stila u XIV. knjizi Epistulae ad familiares* (Završni rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu 2018).

prethodna pisma iz progonstva obilovala, ali i dalje je prisutna briga za zdravlje i sigurnost porodice koja je ostala u Rimu, u neizvesnim ratnim okolnostima. Saglasni smo sa Džo-Meri Klasen da pisma iz 48–47. godine nisu obojena neprijateljskim tonom prema Terenciji: „Istraživači pripisuju kratkoću pisama zahladnelim odnosima, ali stabilan supružnički odnos može da podnese kratke poruke. Politika i porodične brige možda su nalagale njihovu kratkoću. ... Treba imati u vidu da većina pisama upućena Atiku u tom periodu nije ništa duža i njihov ton je podjednako uzdržan.<sup>58</sup>

Ciceron i Terencija su se razveli krajem 47. ili početkom 46. godine.<sup>59</sup> Otpustiti dugogodišnju suprugu koja je u braku podarila potomstvo smatrano je sramotnim. Antonije u svojoj odbrani na Ciceronove invektive u Filipikama 44. godine omalovažava svog protivnika time što kaže da je oterao ženu sa kojom je ostario.<sup>60</sup> Plutarh, koji je živeo više od sto godina posle tog razvoda, navodi sledeće razloge rastave: „Pre svega otpustio je svoju ženu Terenciju zato što se u ratno doba nije za njega postarala, tako da na polasku iz Rima nije imao ni najnužnije putnine, a ni posle povratka u Italiju nije u nje našao pažnje. Jer ona nije našla za potrebno da ga poseti, mada je dugo vremena boravio u Brundiziji; a svojoj ćerki, mladoj devojci, koja je išla na toliki put nije dala ni pristojnu pratnju ni dovoljno sredstava. Štaviše, i kuću je Ciceronu ostavila pustu i praznu, i uvalila ga u mnoge i velike dugove.“<sup>61</sup>

Tregijari pak kaže da je sam Ciceron naredio da se mnoge stvari prodaju ili pak sklone na bezbedno.<sup>62</sup> Što se finansija tiče, značajnu ulogu imao je i Filotim, Terencijin čovek od poverenja, koga je sa sobom pvela u novi dom prilikom udaje. Ciceron je u poslednjim godinama bio nepoverljiv prema njemu, smatrajući da ga potkrada.<sup>63</sup> Porodični problemi su se gomilali: Tulija je bila prilično slabog zdravlja, pred trećim razvodom, a još nije bilo ni rešeno pitanje isplate drugog dela njenog miraza Dolabeli, Cezarovom pristaši. Ciceron je već učestalo kritikovao Terenciju da nije u potpunosti dovršila svoj testament kako bi decu obezbedila.<sup>64</sup> Bilo kako bilo,

<sup>58</sup> Claassen, “Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia,” 217.

<sup>59</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 129, fn. 42.

<sup>60</sup> Plut. *Cic.* 41.4.

<sup>61</sup> Plut. *Cic.* 41.2.

<sup>62</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 129.

<sup>63</sup> *Cic. Att.* 7.1.9.

<sup>64</sup> *Cic. Att.* 11.16.5.

naša pretpostavka je da su finansijski problemi doveli do njihovog razvoda, s obzirom na to da je Ciceron odmah potom oženio mladu, bogatu Publiliju, koja je prema godinama mogla da mu bude unuka.<sup>65</sup> Ciceron je na taj način pokušao da se materijalno obezbedi i reši mnogobrojnih dugovanja. Da je to bio brak iz koristoljublja govori i činjenica da se ubrzo i razveo jer se, navodno, Publilija obradovala Tulijinoj smrti.<sup>66</sup>

Nažalost, kao što ništa nismo znali o Terenciji pre udaje za Cicerona, tako ne znamo ni šta se dešavalo sa njom posle razvoda. Iz jednog pisma Atiku saznajemo da joj je Ciceronov prijatelj, bankar Marko Kluvije iz Puteola, ostavio u nasledstvo pedeset hiljada sestercija.<sup>67</sup> On je svoju značajnu imovinu, između ostalih, zaveštao i Cezaru i Ciceronu, a moguće je da je Terenciji ostavio taj znatan iznos kao vid zahvalnosti za nekakvu pruženu pomoć, posredništvo ili pak pomoć zbog razvoda.<sup>68</sup> Kod svetog Jeronima nalazimo podatak da se Terencija preudala prvo za Salustija, poznatog istoriografa i Ciceronovog neprijatelja, a potom za Mesalu Korvina.<sup>69</sup> Ovi navodi su i dalje predmet diskusije među istraživačima.<sup>70</sup>

## Zaključak

Uzevši u obzir sve navedene izvore dolazimo do zaključka da rimske žene *de iure* nisu imale posebnog uticaja na svoje i tuđe životne okolnosti, budući da su u pravnom pogledu bile skoro potpuno obespravljenе, dok su *de facto* imale veoma bitnu poziciju u svojoj porodici. Kao mlade devojke mogle su uticati na budući život svojim mirazom, a svojom udajom mogle su obezbediti bolje veze i značajniju poziciju svojoj prethodnoj porodici. Kao majke porodice (*mater familias*) starale su se o kući i svetim kućnim obredima. Ukoliko je žena podarila potomstvo svom mužu, imala je određeni ugled i zavređivala je poštovanje. Bilo je sramotno za Rimljanina da se razvede od žene sa kojom je u dugom i plodnom braku. Od žena su se

---

<sup>65</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 134.

<sup>66</sup> Plut. *Cic.* 41.5.

<sup>67</sup> *Cic. Att.* 13.46.

<sup>68</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 143.

<sup>69</sup> Hier. *Iov.* 1.48.

<sup>70</sup> Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia*, 150; Ronald Syme, "Sallust's Wife," *The Classical Quarterly* 28 (1978): 292–295.

očekivale određene osobine: posvećenost porodici, marljivost, skromnost, čestitost, dostojanstvenost.

Ciceronova prepiska, koja nije bila namenjena za objavljivanje, oslikava jedan nesvakidašnji portret rimske matrone. Terencija, bogata mlada supruga, olakšala je svom mužu ulazak na političku scenu Rima novcem od miraza. U toku progonstva koje je proveo u Tesaloniki i Dirahijumu i gotovo postao suicidalan zbog datih okolnosti i odsustva iz Rima, takođe je svojim novcem i angažovanjem doprinela njegovom povratku. Kako iz izvora saznajemo, jako je uticala na pojedine njegove odluke i postupke. Zašto se naposljetku Ciceron razveo od nje, ostaće predmet narednih diskusija. Moguće je da su na to uticale neke loše osobine koje je Terencija posedovala, a prepiska ih ne odaje. Verovatniji razlog njihovog rastanka je nedostatak novca u određenim bitnim trenucima budući da su imali ćerku čiji su miraz bili u obavezi da isplate, a čitavu situaciju i same odnose u porodici, pored finansijskih problema, otežavalo je i Tulijino narušeno zdravlje. Koliko se žena jedino mogla ostvariti brinući se za karijeru svog muža govori sama činjenica da o Terenciji ne znamo ništa pre braka sa Ciceronom, a ni posle razvoda. Verujemo pak da je ona imala velikih zasluga da Ciceron postane i ostane ono što danas predstavlja u evropskoj intelektualnoj baštini.

## Bibliografija

- Επιτύμβια (antička nadgrobna poezija)*. Priredio i preveo Vojin Nedeljković. Beograd: Evropski pokret, 1994.
- Cato *Agr.* = Cato the Elder. *On Agriculture*. Cato, Varo. Translated by W. D. Hooper, Harrison Boyd Ash. Loeb Classical Library 283. London: William Heinemann Ltd. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.
- Cic. = Ciceron, Marko Tulije. *Intimna prepiska*. Priredio Gordan Maričić; Predgovor i prevodi Jelena Radević, Dejan Matić, Boris Pendelj, Vesna Vasić. Beograd: Paideia, 1998.
- CLE = *Carmina Latina epigraphica*. Edited by Franz Buecheler. Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1930.
- Hier. *Iov.* = Jerome. *Against Jovinianus*. Translated by W.H. Fremantle, G. Lewis and W.G. Martley. Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1893.
- Plin. *Nat. Hist.* = Pliny. *Natural History, Volume II: Books 3-7*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 352. London: William Heinemann Ltd. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.

Marina Andrijašević, *Ciceronova žena Terencija kao mater familias*

Plut. *Cic.* = Plutarh. *Slavni likovi antike (Izbor iz „Uporednih životopisa“)*. Prevod i napomene Miloš N. Đurić. Beograd: Dereta, 2002.

Adcock, Frank Ezra. "Women In Roman Life And Letters." *Greece & Rome* 14 (1945): 1–11.

Brittain, Alfred. *Roman Women*. Virginia: Library of Alexandria, 1989.

Claassen, Jo-Marie. "Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia." *Phoenix* 50 (1996): 208–232.

Dimitrijević, Dragana. „Respublica, to sam ja: Ciceron, Post reditum in Senatu.“ *Lucida intervalla* 26 (2002): 5–42.

Dixon, Suzanne. *The Roman Family*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1992.

Dixon, Suzanne. *The Roman Mother*. London and New York: Routledge, 1990.

Fantham, Elaine. Helene Peet Foley, Natalie Boymel Kampen, Sarah B. Pomeroy and H. A. Shapiro. *Women in the Classical world: Image and Text*, Oxford: Oxford University Press, 1994.

Fraschetti, Augusto. *Roman Women*, Chicago: The University of Chicago Press, 2001.

Garland, Andrew. "Cicero's 'Familia Urbana'." *Greece & Rome* 39 (1992): 163–172.

Hemelrijk, A. Emily. *Matrona docta – Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*. London and New York: Routledge, 1999.

Luetić, Andrea. „Terencija: Portret Ciceronove supruge – rimske matrone.“ *Latina & Graeca* 22 (2012): 79–100.

Kunštek, Monika. *Značajke Ciceronovog stila u XIV. knjizi Epistulae ad familiares*. Završni rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu 2018.

Syme, Ronald. "Sallust's Wife." *The Classical Quarterly* 28 (1978): 292–295.

Treggiari, Susan. *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*. London and New York: Routledge, 2007.

Marina Andrijašević, MA

Associate researcher

Faculty of Philosophy, Belgrade

marinchex@live.com

**Cicero's wife Terentia as *mater familias***



This paper discusses the position of Roman women in the Late Republican period, featuring an example of Cicero's wife Terentia, real Roman matron. Very little is known about women, and their quotidian routine and chores. Since there are no "female" historical sources on lives of female slaves, maids, girls, wives, or old ladies, we must turn to male authors. This paper is based on the letters of Marcus Tullius Cicero, which mention his wife Terentia. As this correspondence was not intended to be published, it can be a valid source for researching her life and character. By doing so, we will analyze the traits and duties of Roman matrons, as well as their role in family and social life.

*Keywords:* Terentia, Cicero, Roman women, Roman marriage.